

SIMON ATTILA

MEGRENDÜLÉS

Affektivitás, nyelvi erő és erőszak Pszeudo-Longinosznál

1. Az *ekpléxisz* (megrendítés/megrendülés) szó

Az *ἐκπληξίς* (*ekpléxisz*) az *ἐκ-πλήσσω* (*ek-plésszó*) „kiüt” jelentésű igéből a *-szisz* képzővel képzett *nomen actionis*. Az ige már Homérosznál is többször előfordul mentális hatásra, mégpedig valamilyen felkavaró-megzavaró mentális hatásra (és ennek nyomán ilyen állapotra)¹ vonatkoztatva „megijeszt, megrémít”, „megdöbbsz” jelentésben; passzívban ennek megfelelően a bekövetkezett hatást jelölték vele, és „megijed, megrémül”, „megdöbben”, sőt „mágn kívül van”, „megrendül” jelentésben használták (például *Iliasz* XVI. 403; *Odüsszeia* XVIII. 231). Ami valakit megrémít vagy megrendít, az lehet valamilyen hirtelen bekövetkező sokk (Aiszkhülosz, *Perzsák* 290), de ugyanígy lehet valamilyen hirtelen föllépő ellenállhatatlan affektus is, például a szerelmi szenvedély (Euripidész, *Hippolitosz* 38; *Médeia* 8) vagy a csodálat (csodálni valamit értelemben) (Hérodotosz III. 148). Az *ἐκπληξίς* főnév („megrendítés” és „megrendülés”) is előfordul már Kr. e. 5. századi költői és prózai szövegekben is Aiszkhülosztól a *Corpus Hippocraticum*on át Thuküdidészig.² Arisztophanésznál a *Békák*ban a szó esztétikai vagy irodalomkritikai összefüggésben kerül elő. Euripidész az Aiszkhülosszal folytatott nevezetes *agón* egy pontján (962) azzal védekezik a színházi isten, Dionüszosz mint alvilági bírása előtt, hogy ő, szemben Aiszkhülosszal, nem rémítette vagy ijesztette meg a nézőit (οὐδ’ ἐξέπληττον αὐτούς). Pszeudo-Longinosznál az *ekpléxisz* az úgynevezett *ek*-szavak csoportjának része, amelyek mindannyian valamilyen eltérésre, szó szerint *ki*-térésre és ezzel rokon képzetekre utalnak.³

1 Casper de Jonge a „mental disturbance” kifejezést használja erre: Casper C. de JONGE, *Ps.-Longinus on Ecstasy. Author, Audience, and Text = Experience, Narrative, and Criticism in Ancient Greece. Under the Spell of Stories*, szerk. Jonas GRETHLEIN – Luuk HUITINK – Aldo TAGLIABUE, Oxford UP, Oxford, 2020, 148. – A tanulmány megírását az NKFIH 120375 és 128492 számú pályázat támogatta.

2 Lásd LSJ s.v. *ἐκπλήσσω*, *ἐκπληξίς*. (*A Greek-English Lexicon*, szerk. Henry George LIDDELL – Robert SCOTT – Henry Stuart JONES, Clarendon, Oxford, 1996.)

3 James I. PORTER, *The Sublime In Antiquity*, Cambridge UP, Cambridge, 2016, 181: *eksztaszisz*; *ekphülosz*: „ferdén nőtt”, különös, ijesztő; *ekpléxisz*, *ekpléktikon* (Porternél: „schocking”); *ekbainó*: kilép, túllép; *exokhé*: kiemelkedés, csúcspont; *ekpatheia*: erős szenvedély.

2. Rövid fogalomtörténet: Gorgiasz, Platón, Arisztotelész

Az *ekpléxisz* már mint fogalom jelenik meg a Kr. e. 5–4. század elméletírójánál, mégpedig esztétikai, retorikai és poétikai kontextusban is, összefoglalólag és az antik tárgyalásmódhoz jobban illeszkedően: a szónoki vagy költői előadás, olykor a nyelv, a beszéd hatékony alakításának hatáselméleti kifejezéseként. Gorgiasz *Helené dicsérete* című beszédének hatása Pszeudo-Longinoszra nyilvánvaló és a szakirodalomban is gazdagon tárgyalt, főként ami a beszéd erejét, hatalmát, valamint affektív hatását, illetve mágikus erejét illeti (Gorgiasz B 11. 8–10 és 14; vö. *A fenséges* 30. 1).⁴ Az *ἐκπλήσσω* ige *participium aoristi* alakja ugyan nem közvetlenül a beszéd hatásának eredményére vonatkoztatva, de mégis az azzal részleges párhuzamba állított látás hatásaként jön elő Gorgiasznál: ha „a látás” egymással szemben teljes fegyverzetben hadrendbe felsorakozott katonákat „pillant meg”, akkor megzavarodik és megrémül, és „megzavarja és megrémíti a lelket. Ezért aztán az emberek sokszor a jövőbeli veszélyt jelenbelinek [vélvén] megrettenve elmenekülnek (*κινδύνου τοῦ μέλλοντος <ὤς> ὄντος φεύγουσιν ἐκπλαγέντες*)” (B 11. 16). Hogy a látás a lélekbe vési a látott dolgok képét (Gorgiasz B 11. 17), annak párhuzamát Pszeudo-Longinosznál a *phantasztia* tárgyalásánál találjuk meg, s a költői *phantasztia* célja nála éppenséggel az *ekpléxisz* lesz (15. 2).

Platón hatása *A fenséges* című irat szerzőjére ugyancsak kézenfekvő, és közhely a szakirodalomban, főként ami az *enthusiaszmosz* és a hatásátvitel elgondolását illeti (13. 2).⁵ De ugyanígy a nyelv nem szemantikai elemeinek az a felfogása is, amely ezek hatását az elvárásolással, megigézésel – vagyis mágikus erővel – hozza összefüggésbe (30. 1; 39. 3; vö. például Platón *Törvények* 664b, 665c, 666c, 659e, 840c). Maga az *ekpléxisz*, illetve lényegesen többször az *ekplésszó* igei alak is előfordul Platónnál, például a szépség (*Lakoma* 211d1–8), de ugyanígy az Erósz megtapasztalásának (*Lakoma* 192b5–c2) vagy valamiféle metafizikai tapasztalat megrendítő lelki hatásának a megnevezésére (*Phaidrosz* 250a6–b1). Az *Ión*ban pedig kifejezetten olyan szövegösszefüggésben fordul elő az *ekplésszó*, amely közel van ahhoz, ahogyan Pszeudo-Longinosz használja a fogalmat. Szókratész ugyanis itt a rhapszódosz előadásának hatását nevezi megrendítőnek: „Amikor az eposzokat szépen szavalod, és a nézőket mélyen megrendítéd (*ἐκπλήξῃς*) stb.” (535b2–3; Ritoók Zsigmond fordítása).⁶ Ebben a hatásban Platónnál persze nemcsak a nyelv, hanem az előadás egésze részt vesz, miközben Pszeudo-Longinosz kifejezetten a nyelvi hatásra összpontosít művében.

⁴ Lásd például legújabban *Uo.*, 316–317. *A fenséges* című munkára a továbbiakban a cím megadása nélkül hivatkozom, a *caputok* és a *paragrafusok* számát is arab számmal adom meg.

⁵ Az *enthusiaszmosz* szókétségéhez lásd még 3. 2, 15. 1.

⁶ PLATÓN, *Ión*. *Menexenosz*, ford. RITOÓK Zsigmond (*Ión*), KÖVENDI Dénes (*Menexenosz*). Az *Ión* jegyzeteit és utószavát RITOÓK Zsigmond írta, a *Menexenosz* fordítását ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta STEIGER Kornél, Atlantisz, Budapest, 2000.

Arisztotelész a *Topika* IV. könyvében az *ekpléxiszt* a csodálat vagy megdöbbenés (*thaumasziotész*) túlzó fokaként határozza meg (126b17: δοκεῖ γὰρ ἡ ἐκπληξίς θαυμασιότης εἶναι ὑπερβάλλουσα); látni fogjuk, hogy a *to thaumaszion* és az *ekpléxisz* Pszeudo-Longinosznál is közel kerül egymáshoz (1. 4, rövidesen idézni fogom). Az igei alak is többször előfordul a Filozófusnál, egyebek mellett retorikai összefüggésben is (*Rétorika* 1408a25, 1385b33; vö. a nem arisztotelészi, de az ő elgondolása által befolyásolt, peripatetikus *Alexandroszhoz írott Rétorika* 1433a12-t). A *Poétiká*ban háromszor használja a fogalmat Arisztotelész (kétszer a melléknévi, egyszer a főnévi alakot). A 14. és 16. fejezetben az újrafelismerés összefüggésében kerül elő (1454a4: *ekpléktikon*, 1455a17: *ekpléxisz*), egyértelműen az *anagnórisisz* megfelelő (illetve minél erősebb) hatásának jelölésére. Ezekben a helyeken az *ekpléxisz*nek elsősorban talán az események váratlanságával összekapcsolódó megdöbbenő mozzanata lesz az elsődleges (ami persze bizonyos esetekben a megrendülésnek/megrendítésnek is szerves része). Figyelemreméltó, de ugyancsak röviden jelezhető a 25. fejezet megfogalmazása: „Ha [a költő] lehetetlenséget alkot, hibát követ el. Mégis helyes, ha célját eléri (a célt már korábban megmondtuk), ha tehát így akár azt [a részt, ahol a „hibát” elkövette], akár egy másik részt megrendítőbbé teszi” (εἰ οὕτως ἐκπληκτικώτερον ἢ αὐτὸ ἢ ἄλλο ποιῆι μέρος) (1460b23–26; Ritoók Zsigmond fordítása).⁷ Amikor Arisztotelész a korábban meghatározott célról beszél, akkor itt minden bizonnyal a 9. fejezetnek arra a megfogalmazására utal, amely a váratlanság mozzanata révén kiváltott „csodálatossal” (*to thaumaszon*; „meglepőnek”, „megdöbbenőnek” is lehetne fordítani) egyenesen a tragédia által kiváltandó két alapvető affektust, a félelmet és a részvétet kapcsolja össze (1452a1–5). Az *ekpléxisz* ilyen módon a tragédiaelmélet hatáselméleti elgondolásának középpontjával áll szoros összefüggésben.

3. Az *ekpléxisz* Pszeudo-Longinosznál

Mielőtt rátérnék az *ekpléxisz* vizsgálatára Pszeudo-Longinosznál, röviden vázolólok azt a koncepcionális keretet, amelyben a megrendülés mint a fenséges hatását – az *eksztaszisz* mellett – megragadó egyik fogalom elhelyezkedik. A fenséges hatásának alapszerkezetét Pszeudo-Longinosznál egy kettősség rajzolja ki. Egyfelől ott van a fenséges pillanaty, intenzív, a hallgatót vagy olvasót ellenállhatatlanul magával ragadó, affektív hatása, amelyet egyfajta „stíluspatológiai”⁸ elemzéssel mutat ki. A megrendülés („kiütés”) fogalmi metaforája ehhez kapcsolódik. Ezt a hatást Gumbrecht nyomán nem hermeneutikainak

⁷ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika és más költészettani írások*, ford. RITOÓK Zsigmond; szerk. és jegyz. BOLONYAI Gábor, PannonKlett, Budapest, 1997.

⁸ Manfred FUHRMANN, *Einführung in die antike Dichtungstheorie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973, 141: „Analyse stilpathologischer Phänomene”.

is nevezhetjük.⁹ De ez csak a fenséges hatásának egyik oldala. A másik oldalon, amely ugyanakkora hangsúlyt kap Pseudo-Longinosznál, ott van a fenséges hermeneutikainak nevezhető hatása. Ezt a hatást a pillanatnyival, a pillanatnyisággal szemben a tartósság jellemzi (7. 3); a hirtelen intenzitással szemben ebben a hosszú távú, a szellemet tartósan lekötő megragadottság van jelen (7. 3); az affektív mozzanattal pedig a kognitív vagy értelmező műveleteket igénylő megértés áll szemben (39. 3).¹⁰ A mű koncepciójának egésze szempontjából mindkét mozzanat egyaránt fontos.¹¹ Pseudo-Longinosz ezt a kettősséget nem érzékeli ellentmondásosnak, elgondolásában a kettő jól megfér egymással, s együtt ad számot a fenséges komplex hatásáról. *A fenségesben* kifejtett elméletnek ezt a kettősséget a legalaposabban Stephen Halliwell tárta fel, aki *ecstasy and truth* metszéspontjaként beszélt róla.¹² Fontos tehát hangsúlyozni, hogy amikor a továbbiakban az *ekpléxisz*ként megnevezett

9 Hans Ulrich GUMBRECHT, *A jelenlét előállításá. Amit a jelentés nem közvetít*, ford. PALKÓ GÁBOR, RÁCIÓ, Budapest, 2010, 19–23.

10 7. 3: „Ha tehát értelmes és az irodalomban jártas ember gyakran hall valamit, de az a lelkét [a maga emelkedettségével együtt] nagyszerű gondolatokra nem indítja, s elméjében a tüzetes vizsgálat sem hagy többet a puszta szónál, sőt, ha alaposan szemügyre vesszük, sekélyességbe hullik az egész, akkor az nem igazi fenség, hisz hatása csak addig tart, amíg hallgatjuk. Mert csak az a valóban nagy, amibe hosszasan el lehet mélyedni, s aminek nehéz, jobban mondva lehetetlen ellenállni; az emléke pedig erős, sőt kitörölhetetlen.” (Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy itt a megértés és az elidőzés hermeneutikai nyelvezetébe is belopódzik az erőszak, az ellenállás akár politikainak is nevezhető metaforája: δύσκολος δὲ μᾶλλον δ' ἀδύνατος ἢ κατεξάνστασις, nehéz vagy inkább lehetetlen az ellenállás, sőt akár „lázadás”, „felkelés” [DE JONGE, *Ps.-Longinus on Ecstasy*, 155]; ott kell maradni a múlt, alávétve hatásának.) 39. 3: „Nem látjuk-e hát, hogy a szavak összefűzése valamiféle összhangja az emberrel veleszületett nyelvi készségnek, s ez magába a lélekbe kap, nemcsak hallásunkba; megindítja bennünk a megnevezések által keltett tarka képzeteket, gondolatoknak, tárgyakkal, szépségnek, jó hangzásnak gazdag formáit – mindannak, ami velünk született és bennünk felnövekedett; s hangjainak változatos formájával és összeolvadásával a beszélőben felébredt affektust a közelében lévő lelkebe átviszi és a hallgatókat mindig annak részesévé teszi, a nyelvi elemek egymásra építésével a nagyszerű hatásokat összhangba hozza, s mindezzel egyszerre megigéz és a nagysággal, méltósággal, fenséggel és mindazzal, ami benne magában is jelen van van, minket is minden alkalommal összhangba hoz, elménken teljesen felülkerekedve?” (Mi ez, ha nem a gadameri *volumennek*, a költemény érzéki térfogatának és apofantikus, értelemfeltáró karakterének az együttgondolása, melynek hermeneutikai eredetét még a nem hermeneutikait propagáló Gumbrecht is kénytelen elismerni [*I. m.*, 89]? És ugyanakkor itt is megjelenik a „megigézés” [κηλεῖν] és az elmén erővel való „felülkerekedés” [ἐπικρατούσαν] mozzanata.) *A fenséges* magyar fordítását innen idézem, többször is, külön jelzés nélkül, módosítva: PSEUDO-LONGINOS, *A fenségről. Görögül és magyarul*, ford., bev. és jegyz. NAGY FERENC, Akadémiai, Budapest, 1965. A görög szöveget Russell kiadása nyomán hozom: 'LONGINUS' *On The Sublime*, szövegkiadás, bev. és komm. D. A. RUSSELL, Clarendon, Oxford, 1964.

11 Porter ezzel kapcsolatban materiális és immateriális fenségesről beszél (JAMES I. PORTER, *Is The Sublime An Aesthetic Value? = Aesthetic Value in Classical Antiquity*, szerk. Ineke SLUITER – Ralph M. ROSEN, Brill, Leiden, 2012, 47–70; például 58–59; a materiális fenséges a[z esztétikai] tapasztalat intenzifikálását jelentené, az immateriális fenséges az anyagtól való minél tökéletesebb elkülönülést. Persze, éppen mivel mindkettő az anyaghoz való viszonyban mutatkozik meg, a legszorosabb rokonai egymásnak, és mindkettő beleillik a *fenséges mint intenzitás* koncepciójába, lásd *Uo.*, 63, 66).

12 Stephen HALLIWELL, *The Mind's Infinity. Longinus and the Psychology of the Sublime* = *Uő.*, *Between Ecstasy and Truth. Interpretations of Greek Poetics from Homer to Longinus*, Oxford UP, Oxford, 2011, 327–367, főleg 339–342, 363–367; egy karakteres megfogalmazás: 363–364: „The communication of the sublime is a ‘communion’ of minds in which truth (contact with the real) and ecstasy (moments of transformative

jelenségről beszélek, akkor ennek az összetett hatásnak csak az egyik, az affektivitással és a nem hermeneutikai mozzanattal jellemezhető oldalát domborítom ki, amelyhez azonban a fenséges, a *hüpszosz* hatáskomplexumában hozzátartozik a megértés és a hermeneutikai mozzanatával leírható másik oldal is. Ehhez hasonló szerkezetet rajzol ki a fenséges kettőségekben megragadható politikai hatása is, amelyben egyfelől az alávetés, leigázás, az erőszak mozzanata, másfelől a hallgató/olvasó „felemelése”, gondolkodásának „felszabadítása” is jelen van.¹³

3. 1. Az *ekpléxisz* és a hozzá kapcsolódó igei és melléknévi alakok hatszor fordulnak elő Pszeudo-Longinosz szövegében,¹⁴ egy alkalommal pedig a *plésszein* alak jön elő (az *ek-* prefixum nélkül), s mivel szempontunkból ez az előfordulás is hordoz tanulságokat, ezt a helyet is meg fogom vizsgálni.

A szó mindjárt az 1. *caput*-ban felbukkan, amikor Pszeudo-Longinosz arról beszél, hogy a fenséges (*ta hüpszé*) nem egyszerűen a stílus egy meghatározott nemét jelenti (mint többnyire a retorikai szakirodalomban, a középső és az alacsony stílusnem mellett), hanem az írás- vagy beszédművek csúcspontját (*akrotész, exokhé*). Ezt az állítást a szerző az 1. 4-ben a fenséges, pontosabban itt az ennek szinonimájaként használt „nagyserű” (*ta hüperphüa*)¹⁵ hatásának rendkívüli voltával indokolja:

A hallgatóságot ugyanis nem meggyőzi, hanem önkívületbe ragadja (εις έκστασιν ἄγει) a nagyszerűség; hiszen annál, ami csupán meggyőz vagy tetszésünkre van (τοῦ πιθανοῦ καὶ τοῦ πρὸς χάριν), megrendítő hatásával (σὺν ἐκπλήξει) mindenképp és mindig erősebb (κρατεῖ) az, ami csodálatot kelt (τὸ θαυμάσιον). Míg ugyanis a meggyőzés sikere nagyrészt rajtunk múlik, a nagyszerűség hatalmat és ellenállhatatlan erőt

---

consciousness) meet”; vagy más aspektusból: „quasi-material specificities of language and a grand sweep of vision orientated towards the whole of reality” (*Uo.*, 328).

13 Yun Lee Too, *The Idea of Ancient Literary Criticism*, Clarendon Press, Oxford, 1998, 216. Too meggyőzően mutatja meg Pszeudo-Longinosz művének politikai relevanciáját (6. fejezet, 187–217: *Dislocating States and the Sublimity of Criticism*). Vö. például Most téves nézetével, aki szerint a fenséges területe mindig is úgy különült el, mint „the relatively harmless aesthetic or the natural rather than the potentially explosive political or ecclesiastical” (Glenn W. Most, *After the Sublime*, The Yale Review 90/2 [2002], 101–120; itt: 112). A fenséges az utóbbi évtizedekben is összekapcsolódott a politika szférájával, lásd erről Philip SHAW, *The Sublime*, Routledge, London – New York, 2006, 183–188 (Lyotard), 219–220 (Žižek).

14 A 35. 4-ben nem nyelvi hatás eredményeképpen, hanem a csillagok fenséges látványa nyomán áll elő a megrendülés, így ezt az előfordulást nem fogom vizsgálni.

15 A fogalomhasználat lazaságáról Pszeudo-Longinosznál (ami egyébként nem tér el általában az antik szónoklattani munkák szerzőitől) lásd például PORTER, *The Sublime In Antiquity*, 61 (6. j.), 62, 63, 180, 182; FUHRMANN, *I. m.*, 141. Az értekezés ránk maradt szövegének gondolatmenete a rengeteg példa, kitérő, és persze a szövegromlás miatt nem minden ponton könnyen követhető. A gondolatmenet megvilágító rekonstrukciójára lásd mindenekelőtt FUHRMANN, *I. m.*, 136–160.

(δυναστείαν καὶ βίαν ἄμαχον) hordoz magában, és minden hallgatónak fölötte áll (παντὸς ἐπάνω τοῦ ἀκρωμένου καθίσταται). A feltalálásban való jártasság, az anyag elrendezése és gazdaságos elosztása nem tűnik ki egy vagy két hely alapján, sőt az egész mű szövetéből is csak nagy nehezen tudjuk kivenni. A fenséges azonban, ha valahol a megfelelő pillanatban megjelenik, az egész tényanyagot villámcsapásként szórja szét (τὰ τε πράγματα δίκην σκηπτῶ πάντα διεφόρησε) és azonnal megmutatja a szónok teljes hatóerejét (τὴν τοῦ ῥήτορος εὐθὺς ἀθρόαν ἐνεδείξατο δύναμιν). (1. 4)

Ebben a szakaszban az *ekpléxisz* hatásának leírását, amely a mű kulcsfogalmának, a fenségesnek a „meghatározásában” olvasható, az erő, erőszak és hatalom nyelve uralja. A fenséges nem meggyőző, hanem kényszerít, ekstázisba viszi a hallgatókat (τοὺς ἀκρωμένους [...] εἰς ἔκστασιν ἄγει). A megdöbbentő, a csodálatos uralkodik, erősebb (κρατεῖ), mint a meggyőző és a pusztá tetszés (τοῦ πιθανοῦ καὶ τοῦ πρὸς χάριν), fölényben van a hallgatóval szemben (παντὸς ἐπάνω τοῦ ἀκρωμένου καθίσταται). Hatalmat és legyőzhetetlen erőszakot alkalmaz (δυναστείαν καὶ βίαν ἄμαχον), s ezáltal megnyilvánítja a szónok erejét vagy hatóképességét (τοῦ ῥήτορος [...] δύναμιν), és villámcsapásszerűen (δίκην σκηπτῶ) szétszórja a „dolgozat”, vagyis a beszédben, a racionális érvelés keretében szóba hozott tényeket (τὰ τε πράγματα [...] πάντα διεφόρησε).

A szövegrész a fenséges hatásában először a csodálatos (*to thaumaszion*) mozzanatát különíti el, s azután ennek a csodálatosnak a hatását, hatásmódját adja meg az *ekpléxisz*szel mint megdöbbentő és megrendítő mozzanattal. (Vagy azonos szinten összekapcsolja a kettőt?) Ez az *ekpléxisz* itt egyfelől az *eksztaszisz*hoz kerül közel, másfelől a meggyőzés és a tetszés vagy gyönyörködtetés mozzanataival állítódik szembe (*peithó*, *to pithanon*, illetve *to prosz kharin*). Az *eksztaszisz* Pseudo-Longinosz és egyáltalán a platóni hagyomány szókincsében az *enthusziaszmosz*hoz, az istennel eltelés, istentől való megszállottság képzetköréhez áll közel. Ennek eredménye az, hogy a költő, az előadó és a néző az alkotás és az előadás, és ugyanígy a befogadás során önmagán kívül kerül, nincs magánál (erről a legrészletesebben Platón *Iónjából* értesülünk).

Másfelől az *eksztaszisz* és így az *ekpléxisz* is háttérbe szorítja a racionális meggyőzés és a gyönyörködtetés, a pusztá tetszés teljesítményét. A meggyőzés, különösen is a racionális érvelés hatása nagyrészt rajtunk áll, nagyrészt a mi hatalmunkban van (ὡς τὰ πολλὰ ἐφ’ ἡμῖν). Ez alighanem arra utal, hogy az ilyen érvelés meghallgatása nyomán mi döntünk arról, szuverén módon, hogy miképpen cselekszünk, például hogy miként szavazunk.¹⁶ A racionális érveknek ellen lehet állni, és nem is feltétlenül irracionálisan, hanem mondjuk egy másik, hasonlóan meggyőző racionális érvelés hatására. Ezzel szemben a fenséges (a „nagyszerű”)

¹⁶ RUSSELL, I. m., 62.

a maga csodálatosságával, megdöbbentő vagy megrendítő hatásával minden esetben fölébe kerekedik a hallgatónak (παντός ἐπάνω τοῦ ἀκρωμένου καθίσταται). A pusztá „esztétikai” tetszés, a *to prosz kharin* itt valószínűleg a nyelvi részletek tetszetős kidolgozására, például a jó hangzás kellemességére vagy az érzékletes képek fölidezésére utal; az *ekpléxisszel* együtt (vagy általa) ható *thaumaszion* azonban ezt a tetszést is felülmúlja, intenzív ereje nem merül ki a tetszés gyöngébb érzületében. A *dünaszteia* és a *bia amakhosz* (hasonlóan a szakasz végén olvasható *dünamiszhöz*) itt a hatalomgyakorlásnak az erőn alapuló formáit jelöli (mindhárom szót használják politikai kontextusban is).¹⁷ A *dünaszteia* esetében ez az erő nem feltétlenül jelent erőszakot, vonatkozhat (akár a racionális érveléssel is összekapcsolható) legitim uralomra is, a *bia* azonban erőszakot, kényszerítést jelent, mely többnyire a meggyőzés békés eszközével áll szemben. A fenséges hatása valami elemi, ellenállhatatlan; valamiféle materiális, fizikai hatáshoz áll közel. Affekció és kogníció itt szembe van állítva egymással.

Ezt a materiális-fizikai hangsúlyt erősíti meg végül a szakasz végén olvasható kép a fenséges villámcsapászerű (δίκην σκηπτού) hatásáról. A villámanalógia egyik fontos tényezője az lehet, hogy a fenséges hirtelen, egy pillanat alatt, *egy csapásra* mutatkozik meg, egy (beszéd)mű jól időzített csúcspontján.¹⁸ A természeti kép, másfelől, újfent az embert meghaladóhoz, az ellenállhatatlanhoz kapcsolja oda ezt a hatást, valamihez, ami a maga ellenállhatatlan természeti-fizikai erejével hat a világra és az emberre.¹⁹ A διεφόρησε (széttép, szétszór, elpusztít) jelentése itt nem egészen világos (a fordításban azt adtam: „A fenséges [...] az egész tényanyagot villámcsapásként szórja szét”). Talán arra utal, hogy a maga erőszakos fellépésével szétszórja, megsemmisíti, kiiktatja a megfontolás szellemi teréből az érvelés során előadott, az állítás alátámasztására felhozott tényeket, az érvelés pragmatikus kontextusát (*ta pragma-ta*).²⁰ Valamint, szemben a *heureszisz* és a *taxisz* – a latin nyelvű szónoklattani irodalomban ez az *inventio* és a *dispositio*, a feltalálás és az elrendezés – nehezen érzékelhető voltával, a fenséges hatása villanásszerű fényével azonnal jól láthatóan megmutatkozik. A fenségesnek ez a villámcsapászerű, erőszakos hatása, az, hogy „szétszórja a tényanyagot”, s hogy a szöveg bizonyos pontjain váratlanul bukkan fel, a fenségest nem annyira pozitív szubsztanciaként, hanem inkább szakadásként, hasadásként, vágásként, sőt sebként gondoltatja el.²¹

Kant *Az ítélőerő kritikájának* 28. paragrafusában (*A természetről mint hatalomról*) ugyancsak használja a villám és a mennydörgés képét („az égen tornyosuló, mennydörgés és villámlás közepette tavonuló viharfelhők”). Nála azonban a villám fenséges látványként kerül elő (ami

17 Gorgiasznál pedig, a *Helené dicséretében*, a *logosz* az, ami *dünasztész megasz*, nagyhatalmú úr.

18 Casper C. DE JONGE, *Demosthenes versus Cicero. Intercultural Competition in Ancient Literary Criticism = Eris vs. Aemulatio*, szerk. Cynthia DAMON – Christoph PIEPER, Brill, Leiden – Boston, 2019, 300–323; itt: 314.

19 DE JONGE, *Ps.-Longinus on Ecstasy*, 154.

20 RUSSELL, *I. m.*, *Introduction XXXIX* és 62.

21 PORTER, *The Sublime In Antiquity*, 61.

persze ugyancsak implikálja a villám ellenállhatatlan természeti erejét is), melyet biztonságos helyről nézünk („feltéve, hogy mi magunk biztonságos helyen vagyunk”). A természeti fenséges itt pusztán egy közvetítő elem vagy trigger, amelyet csak azért mondunk fenségesnek, „mert a képzelőerőt olyan esetek ábrázolásáig emeli, amelyekben az elme [*das Gemüt*, tehát amihez nemcsak kognitív, hanem affektív képességek is tartoznak] a maga számára érezhetővé tudja tenni mivoltának [*Bestimmung*, rendeltetésének, meghatározásának] saját, a természetnek is felette álló fenségességét.”²² Pseudo-Longinosznál ezzel szemben a villám képe a fenségesnek az írás- vagy beszédműben átütően érzékelhető hatására vonatkozik, és szerepe közelebb van a pusztító fizikai erőhöz, amennyiben a (szövegben előadott) dolgokat a kép értelmében nem a villám látványa, hanem annak mintegy fizikai hatása szórja szét és semmisíti meg.

3. 2. Az antik retorikai hagyományban meghatározó volt a nyelv performatív, hatáselméleti megközelítése. A performativitás mozzanatát itt most elsősorban annak kidolgozásaként értve, hogy a nyelvi anyag milyen megformálásával lehet kiváltani bizonyos *pathosz*okat. Pseudo-Longinosz teljesítménye talán ezeknek a lehetőségeknek, a fenséges kiváltása retorikai lehetőségeinek az elemzésében a legkiemelkedőbb.²³ Nézzünk meg néhány olyan helyet, ahol az *ekpléxisz* közvetlenül a nyelv affektív dimenziójához kapcsolódik.

A megrendülés kiváltásának fontos lehetőségét nyújtják az úgynevezett *phantasziák*, melyeket Pseudo-Longinosz a 15. fejezetben elemez. Ez a szó Pseudo-Longinosznál először is a képzeleti képet jelenti, de mindjárt úgy, hogy ehhez mintha már eleve hozzátartozna a nyelvi ábrázolás mozzanata is: olyan belső képpalkotásról (*eidólopoiia*), mentális (képi) tartalomról (*ennoéma*) van szó, amely „*logoszt* hoz létre (*γεννητικὸν λόγου*)”.²⁴ A *phantasziát* ezért talán

22 Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, ford. PAPP Zoltán, Ictus, h. n. [Szeged], é. n. [1997], 181–182.

A német szöveg: Immanuel KANT, *Kritik der Urteilskraft*, szerk. Wilhelm WEISCHDEL, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995, 185–186. Lásd még a paragrafus utolsó bekezdéséből: „A fenséges tehát nem a természeti dolgokban rejlik, hanem csak elménkben, amennyiben tudatára tudunk ébredni önmagunk fölényének a bennünk lévő természettel, és ezáltal a rajtunk kívüli természettel szemben is (amennyiben ez utóbbi befolyással van ránk). Mindazt, ami bennünk ezt az érzést kiváltja – és ehhez a természet *hatalma* szükséges, mely erőinket felszítja –, fenségesnek nevezük (habár nem tulajdonképpeni értelemben).” (185.) Miközben Kant itt a fenséges természet hatalmáról beszél (jóllehet nem tulajdonképpeni értelemben, hiszen a fenséges „nem a természeti dolgokban rejlik”), alapvető törekvése az, hogy kiiktassa az erőszakos mozzanatot a fenséges fogalmából. E törekvés kétértelműségéről, vagyis hogy a képzelőerő szabadságának elrablása nem önmagánál fogva fenséges, hanem csakis egy még nála is hatalmasabb „Gegen-Gewalt”-nak – az ember érzékfeletti lényegének, észképességének – az érzése által, melyet éppen a képzelőerő gyöngesége vált ki, lásd Winfried MENNINGHAUS, *Zwischen Überwältigung und Widerstand. Macht und Gewalt in Longins und Kants Theorien des Erhabenen?* Poetica 23. (1991/1-2.), 1–19, itt: 6, 17.

23 A fenséges és a retorika kapcsolata a 18. században fog végérvényesen megbomlani, a fogalom „deretorizálódik”, és így válik esztétikai kategóriává. Lásd erről MOST, *I. m.*, 111–114.

24 Alighanem ebben rejlik a *phantaszia* pseudo-longinoszi koncepciójának eltérése a „mentális reprezentációnak” a filozófusok által intencionált általános értelmű fogalmi tartalmától. Vö. Carlo Maria MAZZUCCHI, *Dionisio Longino: Del sublime, Vita e Pensiero*, Milánó, 1992, 206.

képi megjelenítésnek, vizualizációnak nevezhetjük,²⁵ s a vizualizáció itt a mentális és a nyelv által létrehozott „képi” megjelenítésre is vonatkozik. A *logosz* ugyanis itt valamilyen kifejezési formát, megformált nyelvi megnyilatkozást jelent. Ennek a formának a hatása a referenciális síkon abban áll, hogy azt, amiről a szónok beszél, a hallgatók számára látványként jeleníti meg. Ehhez arra van szükség, hogy a beszélő maga is „lássa”, amit mond, s ez az istentől való megszállottságnak (*enthusiaszmosz*) és valamiféle affektív érintettségnek (*pathosz*), elragadtatásnak a látomást előidéző hatására következik be (15. 1). Ezután a szerző a következő megkülönböztetést teszi: „Jól tudod, hogy másra törekszik a szónoki vizualizáció, és másra a költői, és hogy a költészetben ennek célja a megrendítés (*ἐκπληξίς*), a beszédben pedig a szemléletes ábrázolás (*ἐνάργεια*), miközben mindkettő az erős és megindító <affektív hatást> keresi (*τὸ τε <παθητικὸν> ἐπιζητοῦσι καὶ τὸ συγκεκινημένον*)” (15. 2).²⁶

Költészet és szónoki próza szembeállítása eszerint a közvetlen nyelvi hatáson fordul meg. A költők a megrendítésre, a hallgatók megdöbbenésére, kizökkentésére törekednek, a szónokok pedig az ábrázolás részletező pontosságára, mely a meggyőzés és cselekvésre indítás szolgálatában áll. A szónoki képzelet referenciális kötöttsége erősebb, akkor is, ha ez a referenciális erő nem a valóságnak való megfelelésre, hanem inkább az elképzelhetőségre, valószínűsége, hihetőségre vonatkozik. Pseudo-Longinosz ezt néhány bekezdéssel később világosabban is megállapítja (15. 8). Itt először is azt mondja, hogy a költőknél a vizualizációban valamiféle túlzás van jelen: a *hüperektószisz* lefordíthatatlanul bonyolult összetétele magában foglalja a kiesés-kitérés, a megszokottól eltérés mozzanatát (*ek-πίπτó*), és azt is, hogy ez „túl” van (*hüper*) a megszokotton, tehát valamilyen fokozást.²⁷ Azután, hogy ez a túlzás vagy szokatlanság a képi megjelenítésben mitikusabb, meseszerűbb (*müthikótera*), vagyis nem a hihetőség követelményéhez ragaszkodik. Majd ezzel állítja szembe a szónoki *phantasziát*, amely viszont akkor a legszebb, ha *emprakton*, a gyakorlathoz, tényszerűséghez, a cselekvés praktikus kontextusához kötődik („megvalósítható”), és ha igaz (*enaléthesz*). Tehát ami a költészetben és a beszédekben közös: az intenzív hatás, a hallgatóság affektív megérintése. De erősebb az, ami szembeállítja őket. Költészet *versus* szónoki próza: megrendítés *versus* szemléletesség, a referencialitás *versus* referenciális kötöttség, meseszerűség *versus* praxiskötöttség és valóságosság.

Ezek a jól elrendezett szembeállítások azonban néhány helyen mintha összezavarodnának, és egy bizonyos khiasztikus átrendeződést, vagyis keresztalakzatot mutatnának, amelyben a rögzített és szembeállított jellemzők mintha felcserélődésre is képesek lennének.²⁸ Egyfelől

25 Így már RUSSELL, *I. m.*, 120; HALLIWELL, *I. m.*, 348; DE JONGE, *Ps.-Longinus on Ecstasy*, 161.

26 RUSSELL, *I. m.*, 122 a <παθητικὸν> beillesztéséről azt mondja, hogy a szükséges kifejezés jelentése kétségen felül áll, noha a pontos szóban természetesen nem lehetünk biztosak.

27 Tehát egyidejűleg van jelen benne a fenségeshez kapcsolódó némenklatúrában gyakran megjelenő *ek-* és *hüper-* prefixum (az *ek-* és *hüper-* szavakhoz lásd PORTER, *The Sublime In Antiquity*, 181).

28 Már RUSSELL, *I. m.*, 121 utal arra, hogy amit Pseudo-Longinosz itt a 15. 2-ben a kétféle hatást szembeállítva mond, azt a 15. 8–11 ismertetében nem szabad túlhangsúlyozni. Ugyanakkor a szónoki beszéd

a költészetben is fontos a valóságosság, akkor is, ha nem referenciális azonosíthatóságról, hanem a valóságosségról mint nyelvi effektusról van szó. Az Erinnüszöket látó Oresztész színre vivő Euripidész maga is *látja* az Erinnüszöket (ὁ ποιητῆς αὐτὸς εἶδεν Ἐρινύας). Ez arra utal, hogy Pszeudo-Longinosz számára Euripidész vagy teljesen azonosul Oresztésszel, vagy úgyszólván „szemtanúként mellette áll”.²⁹ Csakis így lehet képes arra, hogy a hallgatókat is az általa elképzeltnek szinte a látására kényszerítse (ὁ δ’ ἐφαντάσθη, μικροῦ δεῖν θεάσασθαι καὶ τοὺς ἀκούοντας ἠνάγκασεν) (15. 2). A valóságos látvánnyal felérő látomás a nyelvi megjelenítés intenzitásának köszönhetően a vizualizációnak ellenállhatatlan, kényszerítő erőt ad. Hogy a nézők részéről ez a „látás” csak „kevés híján”, „szinte” történik meg, azt az magyarázza, hogy a „valóságos” látás esetén nekik is örülnék kellene lenniük (miként az Oresztésszel azonosuló vagy hozzá „csatlakozó” Euripidésznek).³⁰ Ugyancsak Euripidészről, az elveszett *Phaethón* című tragédia két részletét kommentálva állítja (retorikai kérdés formájában) Pszeudo-Longinosz, hogy a jelenetről azt lehetne mondani, hogy a költő lelke Phaethónnal együtt maga is felszállt Héliosz kocsjára, és a vakmerő ifjúval együtt vállalva a veszélyt, „együtt repült a lovakkal”. Hiszen „ha azzal az égi vállalkozással egy iramban nem rohant volna, ilyet sosem képzelhetett volna el [és nem lett volna képes ezeket vizualizálni, ἐφαντάσθη]” (15. 4). Itt a képzelet *valóságos játék*a az, ami a jelenet leírásának magával ragadó erőt ad. Nem a *phantasziát* tárgyaló fejezetben hangzik el, és nem is fordul elő benne a *phantasztia* kifejezés, de az is a költészet nagyon is valóságos hatásának hatékonyságát és így értékességét mutatja, hogy az irat szerzője Szapphó híres 31-es költeményének („Úgy tűnik nékem, hogy az istenekkel / egy a férfiú” stb.; Devecseri Gábor fordítása) „leíró”, szimptomatológiai részét éppenséggel annak *igazsága*, valóságossága (*alétheia*) miatt dicséri (10. 1.), és megállapítja, hogy a szerelmesekkel valóban „ilyenek történnek” (10. 3). A valóságosság másfelől itt is a nyelvi ábrázolás *kiválogató* és *egybefűző* műveleteinek eredménye (10. 1.), vagyis a referenciális megbízhatóság követelménye nem a valóság puszta másolását várja el, hanem hatékony nyelvi megjelenítését.³¹ De a szemléletesség, valóságosság, a (főként) lélektani hitelesség szempontja ebben a formában mégis működik³² – a legtisztább lírai költészet megítélésekor is.

Hasonló átfordulást vagy keveredést figyelhetünk meg másfelől a szónoki beszédek kommentálása során is. A 15. 9-ben Pszeudo-Longinosz a szónoki *phantasztia* mibenlétének

---

erősebb valóságvonatkozását elfogadja. Látni fogjuk, hogy a szembeállításnak ez a része sem áll rendíthetetlenül. Ahogyan Halliwell fogalmaz: „even when he [Pszeudo-Longinosz] tries to distinguish ‘poetic’ from ‘rhetorical’ imagination (*phantasia*) in ch. 15, it is significant that his argument becomes unstable” (HALLIWELL, *I. m.*, 329), és „there is a revealing equivocation in his position” (349). Fuhrmann itt is a Pszeudo-Longinosznál szokásos fogalmi hajlékonyságot, az éles fogalmi elhatárolás hiányát említi (FUHRMANN, *I. m.*, 150).

29 DE JONGE, *Ps.-Longinus on Ecstasy*, 162.

30 *Uo.*, 162.

31 HALLIWELL, *I. m.*, 345.

32 *Uo.*, 350, 362.

példákkal történő magyarázatára tér rá. A beszédekben megjelenik a küzdelmes³³ vagy drámai, effektív, involváló mozzanat (*enagónia*), és az is, hogy affektivitást visznek a megnyilatkozásba (*empathé*). Olyannyira, hogy ha a rétor *phantasziája* ezeket a hatáselemeket „belevegyíti a tényszerű, cselekvésre vonatkozó érvekbe (*κατακιρναμένη μέντοι ταῖς πραγματικαῖς ἐπιχειρήσεσιν*), akkor nemcsak meggyőzi, hanem le is igázza [szolgává teszi] a hallgatóságot (*οὐ πείθει τὸν ἀκροατὴν μόνον, ἀλλὰ καὶ δουλοῦται*)”. A meggyőzés pragmatikai kontextushoz kötődő mozzanata mellett a vizualizáció elképzeltető és affektust keltő ereje a szónoki beszédben is fontos, olyannyira, hogy a mondat végén Pszeudo-Longinosz ennek a nyelvi erőnek a megragadásához a *leigázás, rabszolgává tevés* képzetét használja (*δουλοῦται*). Ez a képzet nyilvánvalóan abba a sorba illeszkedik, mint az *erő, hatalom, legyőzhetetlen erő(szak)* föntebb, a 3. 1-ben tárgyalt figurációi (1. 4); vagy ugyanígy a *hallgató magával ragadásának* képei (10. 1, 16. 2, 18. 2, 22. 3, 30. 1); vagy éppen a *kényszer* (például az imént idézett 15. 2-ben) és egyáltalán a *megmozdítás, megindítás* figurációja (20. 1, 29. 2, de ugyanígy megint a fentebb idézett 15. 2-ben).

A következő bekezdésben Hüpereidészről idézett mondat („Ezt az indítványt nem a szónok fogalmazta meg, hanem a khairóneiai csata.”)³⁴ a *phantasztia* redukált szerepét mutatja meg, amennyiben a „vizualizáció” itt mindössze a megszemélyesítés trópusának egy ok-okozati kapcsolaton alapuló változatát jelenti, tényleges vizualizációról nincsen szó. Mégis, a cselekedetre vonatkozó tényszerű érvelés mellett itt a szónoki vizualizáció (*ὁ ῥήτωρ πεφάντασται*) is szerepet játszik, s ezzel az állítással a szónok átlépi a (tisztá, racionális) meggyőzés (*peithein*) határát (15. 10: τὸν τοῦ πείθειν ὄρον ὑπερβέβηκε – itt is a *hüper-*, a túl- vagy átlépés transzgresszív mozzanata figyelhető meg). Ami pedig különösen figyelemreméltó, az az, hogy Pszeudo-Longinosz, ha nem is *expressis verbis*, de szóhasználatából kikövetkeztethetően, ezt a határátlépést kedvezően értékeli. Ezt mondja: „S mindebben természetből fogva (*φύσει*) mindig az erősebbre [az erősebb hatáselemre] hallgatunk (*τοῦ κρείττονος ἀκούομεν*), és így a vizualizáció megrendítő hatása a bizonyítástól elfordítva bennünket, magához vonz (*ἀπὸ τοῦ ἀποδεικτικοῦ περιελκόμεθα εἰς τὸ κατὰ φαντασίαν ἐκπληκτικόν*), mivel ennek ragyogása elhomályosítja a tárgyi mozzanatot (*τὸ πραγματικὸν ἐγκρύπτεται περιλαμπόμενον*). És nagyon is érthető, hogy ez történik velünk (*τοῦτ' οὐκ ἀπεικότως πάσχομεν*), mert ha két elemet összekapcsolunk, akkor közülük az erősebb mindig magához vonja a gyöngébbik erejét (*τὸ κρείττον εἰς ἑαυτὸ τὴν θατέρου δύναμιν περισπᾷ*).” (15. 11) Racionális érvelés, meggyőzés és affektív hatás (megrendülés) itteni szembeállítás az 1. 4. föntebb bemutatott mintázatát követi: az *ekpléxisz* fölényben van

33 A fenséges agonisztikus karakterének politikai konnotációihoz lásd Too, *I. m.*, 214–215.

34 II. Philipposz khairóneiai győzelme után (Kr. e. 338.) Hüpereidész a rabszolgák felszabadítását javasolta, erre vonatkozik a mondat. Vö. Rutilius Lupus 1. 19; Psz.-Plutarkhosz, *A tíz szónok élete* 849A; RUSSELL, *I. m.*, 125–126.

a *peitheim*nel szemben. Pszeudo-Longinosz ezt a szónoki beszéd esetében is érthetőnek vagy akár természetesnek tartja (az *οὐκ ἀπεικότως* understatementjét úgy is lehetne fordítani: *nagyon is természetes*), amennyiben a beszédműveknél mindig az erősebb hatásmozzanat kerekedik felül. Ez a határátlépés, az ábrázolás és a racionális meggyőzés, a tényszerűen bebizonyított igazság határának átlépése – ha jól értem az irat szerzőjét – itt egyáltalán nem kap leértékelő hangsúlyt. Ekkor viszont annak tükörképét kapjuk meg, amit főntebb a költészet esetében láttunk: ahogyan ott a megrendítő hatás mellett (vagy annak egy elemeként) a valóságosság, hihetőség és az igazság (a referenciális kötöttség) is szerepet kap, úgy a szónoklat esetében a tárgyilag érvelő meggyőzés és az ügy konkretizálását célzó szemléletes ábrázolás (*enargeia*) mellett a megrendítő affektív komponens is fontos, és ez utóbbi a *phantasztia* teljesítményeként ragadható meg, akár egyetlen trópus alakjában is, ahol maga a vizualizáció föltehetőleg csak redukált módon működik.³⁵

3. 3. A *phantasztia* tehát a nyelv fenomenális vagy megjelenítő erejének köszönhetően fejt ki a maga megrendítő hatását. Ez után nézzünk meg néhány olyan helyet, ahol a nyelvi materialitás nem szemantikai komponenseinek játékba hozása váltja ki az affektív intenzitást, melynek csúcspontja az *ekpléxisz*.

Hüpereidész és Démoszthenész összehasonlításából (34. 4) a korábban mondottak (villám)fényében most a Démoszthenészt jellemző rendkívüli nagyszerűség képzetét, a fenséges nyelvezet feszültségét vagy intenzitását (*ὑψηγορίας τόνον*), a *pathoszok* elevenségét és az ezek által kifejtett, mások számára utolérhetetlen rettentő erőt és hatalmat (*τῆν... δεινότητα καὶ δύναμιν*) érdemes kiemelni. Az összehasonlítás végére az is világossá válik, hogy Démoszthenésznek ezek az isteni adományai eredményezik azt, hogy „mindama szépséggel, ami megvan benne, mindenkit mindig legyőz (*ἀπαντας αἰεὶ νικᾷ*), azokat is pótolva, amelyekkel nem rendelkezik, és mintegy mennydörgéssel és villámmal sújtja le minden idők szónokait (*ὡσπερὲι καταβροντᾷ καὶ καταφέγγει τοὺς ἀπ' αἰῶνος ῥήτορας*); hamarabb lenne képes bárki a cikázó villámokkal szembenézni, mint tekintetével állni szenvedélyeinek szakadatlan sorát (*τοῖς ἐπαλλήλοισι ἐκείνου πάθεισιν*).”

A mennydörgés és a villámfény, melyekkel mintegy elnémítja és elhomályosítja a többi szónokot (szó szerint „lemennydörgi és levillámozza” őket), Démoszthenész kanonikus helyének korokon átívelő biztosságát jelzik. De ami fontosabb: ezek a képek közvetlenül a démoszthenészi nyelv affektív hatásaihoz kapcsolódnak. Annak az ellenállhatatlan erőnek a metaforikus megjelenítését szolgálják, amelyet a szakasz korábbi része a fenség és az affektusok terminologikusabb nyelvén mutatott be, amikor arról beszélt, hogy Démoszthenész

---

³⁵ *Pathosz* és meggyőzőerő, tkp. „hihetőség” (*πιστον, axiopisztia*) összekapcsolásához lásd még: 16. 2, 18. 1 (Démoszthenész), 38. 3 (Thuküdidész).

„magáévá tette a legnagyobb tehetségnek egészen a tetőfokig tökéletesített erényeit, a fenséges beszédmód feszültségét (ὕψηγορίας τόνον), az affektusok elevenségét (ἐμψυχα πάθη), a bőséget (περιουσίαν), szavakézséget (ἀγχίνοιαν), gyorsaságot (τάχος) (ott, ahol erre van szükség), a senki mástól el nem ért félelmetes erőt és hatásosságot (δεινότητα καὶ δύναμις).” Különösen az utóbbi két szónoki erény fontosságára hívom fel a figyelmet – mindkettő az erő, hatalom képzetein alapuló fogalmi metafora: a *dünamisz* maga erőt, hatalmat jelent, a *deinotész* pedig ugyanezt az erőt, ennek félelmetességét, rendkívüliségét, intenzitását emeli ki.

Cicero és Démoszthenész hasonló *szünkriszisz*e során (12. 4–5) az athéni szónokhoz újfent a rendkívüli erő és hatásosság (μετὰ [...] ῥώμης δεινότητος), sőt az erőszak (μετὰ βίας) társul.³⁶ Ezek a kifejezések többször is előfordulnak *A fenséges* szövegében, magának a fenségesnek a hatásával, vagy az azt elérő szerzővel összefüggésben.³⁷ Ezen kívül pedig a fellángoló és mindent lángba borító tűz képe mellett megint megjelenik a villám és a mennydörgés is: „[Démoszthenész] mennydörgéshez és villámhoz hasonlítható (σκηπτῶ τινι παρεικάζοιτ’ ἂν ἢ κεραυνῶ)”.³⁸ Ez a tulajdonsága lesz azután szembeállítva a római szónok „tovaterjedő lángjával”, amely „mindenfelé szétárad és elharapódzik, hosszan tartó és szüntelenül erős a tüze” (12. 4). Ez után, még mindig a Ciceróval való összevetés részeként, következik az a mondat, amelyben Démoszthenész szónoki erényei kifejezetten az *ekpléxisz* hatásmozzanatához kapcsolódnak:

A démoszthenészi fenségre és fokozott feszültségre (ὑψους καὶ ὑπερτεταμένου) túlzásokban és heves szenvedélyek közepette nyílik alkalom (ἔν τε ταῖς δεινώσει καὶ τοῖς σφοδροῖς πάθεσι), egyszóval ott, ahol a hallgatót teljességgel meg kell rendíteni (ἔνθα δεῖ τὸν ἀκροατὴν τὸ σύνολον ἐκπληξῆσαι) (12. 5).

A Démoszthenészre jellemző fenség mindenekelőtt a nyelvi feszültséghez, sőt túlfeszítetttséghez kapcsolódik. Ez az intenzitás főként az erős affektusok esetében, emocionálisan felfokozott nyelvezetben juthat érvényre, ott, ahol az *ekpléxisz* teljes hatóerejére van szükség. Ezen a helyen is világos, hogy az *ekpléxisz* nem egyike a szónok által a hallgatóknak

36 A két szónok összevetésének nagy hagyománya volt az antik retorikai és kritikai irodalomban (ez a hagyomány magára Ciceróra nyúlik vissza), ahol a szónoki-irodalmi teljesítmény egyszersmind a görög és a római világ közötti kulturális kompetíciót is jelentette (DE JONGE, *Demosthenes versus Cicero*, 304).

37 *bia*: 1. 4; *takhosz* (gyorsaság): 34. 4; *deinosz* és *deinotész*: 10. 1, 22. 3, 34. 4; DE JONGE, *Demosthenes versus Cicero*, 314, aki helyesen észrevételezi azt is, hogy a *τάχους ῥώμης δεινότητος* hármas klimatikus, *aszündetanos* kólonja egyben mimetikus versengés is Démoszthenész fenséges stílusával, ahogyan az egész mondat felépítése pedig Cicerót imitálja (315).

38 Démoszthenésztől szólva már maga Cicero is ama nevezetes cikázó villámokról beszél (*A szónok* 234: *vibrarent fulmina illa*).

a maga oldalára állítása érdekében kiváltandó sajátos, helyzetfüggő affektusoknak (mint amilyen mondjuk a harag vagy a félelem), hanem valamiképpen a nyelvi hatás egészének intenzitására, megdöbbenő, felkavaró, megrendítő voltára – az igazi fenségesre – utal. Ez összhangban van azzal a sajátossággal, hogy a szerző magát a fenségest sem köti valamely meghatározott *pathosz*hoz, hanem ez egyáltalán a nyelvi intenzitást, az intenzív hatást jelenti nála.³⁹

Ahhoz, hogy nyelv és affektivitás kapcsolatának eleveenségét és sokrétűségét érzékeltesük Pszeudo-Longinosz értekezésében, érdemes a nem szemantikai, hanem szintaktikai alakzatokhoz, vagyis a beszéd figuráihoz fordulnunk (a *szkbématá*hoz és nem a *tropoi*hoz). A nyelvnek ezekben a nem szemantikai (de a szemantikumot természetesen befolyásoló) komponenseiben mutatkozik meg ugyanis a leglátványosabban az a kapcsolat, amelyet a szerző az affektusok és a nyelvi materialitás között feltár. Maga az *ekpléxisz* fogalom ezen alakzatok tárgyalásakor csak egy helyen, a *hüperbaton*oknál fordul elő, de a többi alakzat tárgyalásának nyelvhasználata alapján joggal következtethetünk arra, hogy Pszeudo-Longinosz ezeknél is számol olyan fajta hatással, mint amelyet a *hüperbaton*ok esetében az *ekpléxisz*ben ragad meg.

Pszeudo-Longinosz a *hüperbaton*ok tárgyalásánál is egy összehasonlításból indul ki, Thuküdidész veti össze Démoszthenésszel (22. 3–4). Thuküdidész merészebben jár el az összetartozó szavak és szintaktikai egységek felbontásában, de ez Démoszthenész beszédeire is erősen jellemző. Ezzel az eszközzel Démoszthenész a rögtönzött beszéd benyomását kelti, s főként harciasságot sugall, vagy – ezt is jelentheti a kifejezés – nagy hatásra törekszik (τὸ ἀγωνιστικὸν). Emellett pedig „hallgatóit is magával rántja (συνεπιπώμενος) a hosszú *hüperbaton*ok veszélyébe” (22. 3). Itt először újra az tűnhet fel, hogy a kép a fizikai erőszakot vonja be a hatás leírásába: *συνεπιπῶ* azt jelenti, hogy *magával ragad, magával ránt*, illetve, a szó szerinti jelentéstől némiképp eltávolodva: *megnyer magának*.⁴⁰ Még érdekesebb azonban, hogy az itt szóba jövő hatáskapcsolatot nyelv és affektus között Pszeudo-Longinosz nem valamely referenciális vagy fenomenális elemnek tulajdonítja (ahogyan például Arisztotelész jár el *Rétorikájának* második könyvében az affektusok tárgyalásakor), hanem magának a beszéd specifikus modalitásának, a beszéd (szó)határokat átlépő, a köznapi vagy megszokott szórendet felforgató sajátosságának. Ennyiben itt nem az olvasottak „fiktív világába” történő belemerülésnek (az immerzióknak vagy esztétikai identifikációnak) van szerepe, hanem kifejezetten a nyelvi

39 PORTER, *Is The Sublime An Aesthetic Value?*; és ugyanígy később az antik fenségesről írott hatalmas monográfiájában (*The Sublime In Antiquity, passim*).

40 Az egész szakaszban, ahogyan az egész műben is, hatáselemleti szempontból nagyon fontosak a *szün-* előtaggal képzett igék; ezek arra utalnak, hogy a szerző a *szöveg* közvetítésével teszi magával együtt a fenséges intenzitásának részesévé a *hallgatót* (vagy olvasót); lásd erről DE JONGE, *Ps.-Longinus on Ecstasy*, 170.

materialitás affektív hatásának.⁴¹ Az itt szóba jöhető és néhány sorral lejjebb meg is nevezett affektus a veszélyhez köthető félelem vagy rémület lehet (*phobosz*). A hallgatót azonban itt nem a beszédben ábrázoltak, hanem a szintaxis rendezetlen, kiszámíthatatlan és így veszélyesnek látszó volta kavarja fel és rémíti meg (εις φόβον ἐμβαλὼν τὸν ἀκροατὴν, ahol az ἐμβαλὼν agresszivitása is fontos: *félelembe dobja, beledobja, beleveti a félelembe a hallgatót*). A beszéd vagy a mondat (*logosz*) teljes szétesésének fenyegető lehetősége, az értelem kínzó felfüggesztődése (*ἀνακρεμάσας*)⁴² és elhalasztódása, az átláthatatlanság és kiszámíthatatlanság az, ami itt a hallgatót rémületbe ejti.

A szónok a mondatrend felforgatásával arra kényszeríti hallgatóját, hogy „a feszültségteli küzdelem hatására a beszélővel együtt legyen részese a veszélynek” (συναποκινδυνεύειν ὑπ’ ἀγωνίας τῷ λέγοντι συναναγκάσας – itt is feltűnő a *szün-* prefixumok gyakorisága), egészen addig, amíg a szónok „váratlanul, hosszú idő elteltével, végül a megfelelő pillanatban mégiscsak megadja a rég áhított megoldást”. Mindennek pedig az lesz a hatása, hogy „magával a *hüperbatonok* vakmerő szédületességével még sokkal jobban megrendít (αὐτῷ τῷ κατὰ τὰς ὑπερβάσεις παραβόλῳ καὶ ἀκροσφαλεῖ πολὺ μᾶλλον ἐκπλήττει)”. A kockázat, veszély, ingatagság képzetek – amelyekhez az erőszak mozzanata társul, amennyiben a szónok a veszélyben való részvételre *kényszeríti* (συναναγκάσας) hallgató-ságát – az *ekpléxisz*hez itt alighanem erősebben a megdöbbenés, visszahőkölés és végül talán még a megkönnyebbülés affektusait társítják (a megkönnyebbülés akkor jöhet játékba, amikor a szónok az utolsó pillanatban a régen várt szót mintegy „megtalálva” beleilleszti a beszédébe). Ami ezt a komplex hatást kiváltja, az a szórend felforgatásának, a mondatrendet mint rendet megtörő határátlépéseknek (*ὑπερβάσεις*) a váratlansága, kockázata és veszélyessége (*παραβόλῳ καὶ ἀκροσφαλεῖ*).⁴³

A ὁ δὲ Δημοσθένης-szel kezdődő, majd az ἐκπλήττει-jel végződő 12 sornyi görög óriásmondat⁴⁴ felépítésében (amelyet a fordítások rendre több mondattal adnak vissza)

41 PORTER, *The Sublime In Antiquity*, 126; DE JONGE, *Ps.-Longinus on Ecstasy*, 151, 167, 170–171.

42 RUSSELL, *I. m.*, 139.

43 Mindebben a nyelvi által előidézett lelki mozgást, a felforgatott szórendnek a lélek „felforgatásaként” beteljesülő hatását hangsúlyozza DE JONGE, *Ps.-Longinus on Ecstasy*, 168.

44 Kísérletképpen: „Démoszthenész viszont nem annyira öntörvényű, mint amaz [Thuküdidész], de ennek az alakzatnak minden változatában rendkívül szertelen, és a szavak áthelyezésével feszültségtelinek mutatkozik és a rögtönzött beszéd benyomását kelti, ráadásul a hallgató-ságot is magával rántja (*συνεπισπώμενος*) a hosszú *hüperbatonok* veszélyébe; gyakran ugyanis azt a gondolatot, melynek kifejtésébe fogott, felfüggeszti (*ἀνακρεμάσας*), és közben, mint egy más eredetű, és az előzőhöz nem illeszkedő rendbe, a kellős közepén egyik dolgot a másik után, valahonnan kívülről beleforgatja, abba a félelembe rántva a hallgatót, hogy a beszéd teljesen szétesik, és arra kényszeríti őt, hogy a feszültségteli küzdelem hatására a beszélővel együtt legyen részese a veszélynek (*συναποκινδυνεύειν ὑπ’ ἀγωνίας τῷ λέγοντι συναναγκάσας*), s akkor aztán, nagy sokára és kiszámíthatatlanul, de épp a megfelelő pillanatban célhoz érve a régen keresett szót mégiscsak megadja, és magával a *hüperbatonok* vakmerő szédületességével még sokkal jobban megrendít (αὐτῷ τῷ κατὰ τὰς ὑπερβάσεις παραβόλῳ καὶ ἀκροσφαλεῖ πολὺ μᾶλλον ἐκπλήττει)” (22. 3–4).

azt az önreflexív, egyszerre imitatív és performatív eljárást is bravúrosan megvalósulva látjuk, amelyet Pszeudo-Longinosz kritikai imitációjának nevezhetünk: *A fenséges szerzője* az általa éppen leírt démoszthenészi nyelvhasználatot a saját nyelvhasználatában utánozza vagy megvalósítja.⁴⁵ Ilyen módon a mondatban a beszélés módja (*die Art des Sprechens*), a mondás hogyanja (*die Weise des Gesagtseins, das Wie des Gesagtseins*) közvetlenül tükrözi vagy megvalósítja azt, amiről a mondat beszél. A hermeneutikai hagyományból származó fogalom itteni alkalmazását indokolhatja az is, hogy a mondás milyensége Heideggernél elsősorban a beszéd diszpozicionális karakterére utal.⁴⁶ Gadamernél pedig – már a művészi beszéd körét kitéve – a „kimondás milyensége (*das Wie des Gesagtseins*)” és a „tárgyi tartalom” önmagukat mint absztrakt összetevőket megszüntetve olvadnak egybe abban az „abszolút jelenlétben (*zu so absoluter Präsenz*)”, amelyben a „mondó szó (*das sagende Wort*)” tényleges „léthatalma és a beszéd tartalmi ereje (*die Seinsmacht des Wortes und die Sachgewalt der Rede*)” érvényre jut.⁴⁷ Pszeudo-Longinosz szövegének olvasója így maga is átélheti azt az affektív hatást, amelyet az értekezés szerzője leír, éppen annak az alakzatnak az eredményeképpen, amelynek a mondat a jelentett szintjén is ezt a hatást tulajdonítja.

3. 4. Végül egy olyan helyről essen szó (20. 1–3), ahol Pszeudo-Longinosz Démoszthenész *Meidiasz ellen* mondott beszédének egy helyét elemzi (*In Midiam* 72). A beszéd kiemelkedő affektív, „megindító” hatását (Ἄκρως [...] κινεῖν), erejét, meggyőzőerejét és szépségét (τὴν ἰσχὺν τὴν πειθῶ τὸ κάλλος – nincsenek kötőszók) a különböző figurák együttes alkalmazása eredményezi, főként az *aszündetonok* (kötőszóelhagyások) *anaphorákkal* és *diatüpozisszal* (eleven, részletező leírással) való összekapcsolása. Démoszthenész beszédében bántalmazásról, vagyis ütésekről van szó, és *A fenséges szerzője* az „ütés” (*plésszein, pléxisz*) referenciájában és

⁴⁵ A *hüperbaton* hatásáról, a *phüszisz*t utánzó *tekhné* kérdésére is kitérve (vö. 22. 1. a szenvedély önkéntelen, természetes megnyilvánulásának tudatos nyelvi imitációjáról), valamint Pszeudo-Longinosz említett imitatív eljárásáról lásd MAZZUCCHI, *I. m.*, 223–224; a tárgyalt szerzőkkel való „versengésről”: DE JONGE, *Demosthenes versus Cicero*, 301. Pszeudo-Longinosz imitatív stílusát már Portustól (16. század) kezdve Boileau-n át Pope-ig sokan észrevették (PORTER, *The Sublime In Antiquity*, 63. [10. j.]).

⁴⁶ Ehhez két idézet a *Lét és idő* nyelv-fejezetéből (34. §): „A diszpozicionális benne-lét beszédhez tartozó megnyilvánulásának nyelvi mutatója a hanghordozásban, a modulációban, a beszéd tempójában, a »beszélés jellegében« (*»in der Art des Sprechens«*) van. A diszpozíció egzisztenciális lehetőségeinek közlése – azaz az egzisztencia feltárása – a »költői« beszéd sajátlagos céljává válhat.”; „A beszéd amiről-jének »természetes« hallásakor persze egyúttal azt a módot is képesek vagyunk hallani, ahogyan a mondás megvalósult (*die Weise des Gesagtseins*), képesek vagyunk hallani a »dikciót«, de ez is csak úgy lehetséges, hogy előzőleg ezzel együtt értjük (*in einem vorgängigen Mitverstehen*) azt, amit beszélnek; mert a mondás módját (*das Wie des Gesagtseins*) csak úgy értékelhetjük, ha felmérjük, hogy megfelel-e a beszéd tematikus amiről-jének.” Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály et al., Osiris, Budapest, 2001, 193, 195. Az utóbbi helyen a fordítást módosítottam, lásd *Sein und Zeit*, Max Niemeyer, Tübingen, 1967, 162; 164.

⁴⁷ Hans-Georg GADAMER, *A szó igazságáról*, ford. POPRÁDY Judit = Uő., *A szép aktualitása*, T-Twins, Budapest, 1994, 111–141; itt: 130–131; Uő., *Von der Wahrheit des Wortes* = Uő., *Gesammelte Werke* Bd. 8. *Ästhetik und Poetik I. Kunst als Aussage*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1993, 37–57; itt: 49–50.

trópusában bravúrosan kapcsol össze három szintet: a referenciálisat, a retorikait és az affektív hatását.⁴⁸ Az első *aszündetonok*, amelyeket Pseudo-Longinosz idéz, azokat a módokat kötik, illetve nem kötik össze, ahogyan a támadó, a másikat megsértő–„megütő” fél (ὁ τύπτων) megsértheti, esetleg provokálhatja áldozatát: „gesztusával, tekintetével, hanghordozásával [τῷ σχήματι τῷ βλέμματι τῇ φωνῇ – kötőszók nélkül]”. Pseudo-Longinosz ezután így folytatja:

Ezután pedig, azért, hogy a beszéd egyazon kerékvágásban haladva ne álljon meg (mert a megállásban mozdulatlanság és nyugalom van, az affektus viszont a szabályozatlanságban rejlik, mivel ez a lélek mozgása és teljes felindultsága), nyomban újabb *aszündetonokba* és *epanaphorákba* csap át: „Gesztusával, tekintetével, hanghordozásával, azután amikor fölényeskedve, amikor gyűlölettel, amikor ökölrel (κονδύλοις), amikor pofonvágva [üti meg a másikat].” Ezekkel az alakzatokkal a szónok pontosan ugyanazt a hatást éri el, mint amit a másikat megütő fél (οὐδὲν ἄλλο διὰ τούτων ὁ ῥήτωρ ἢ ὅπερ ὁ τύπτων ἐργάζεται): záporozó ütéssel lesújtja a bírák értelmét (τὴν διάνοιαν τῶν δικαστῶν τῇ ἐπαλλήλῳ πλήττει φορᾶ). (20. 2)

Az utolsó mondat analógiába állítja a támadót és a szónokot, valamint az áldozatot és a bírakat. A kapcsolóelem az analógiákon belül és a két analógia között az ütés lesz. A támadó fizikai ütest mér áldozatára (a *kondülosz* magát az ökölt és az ökölcsapást is jelentheti), a szónok pedig a kötőszók elhagyásával ütesszerűen csapja oda az egyes szavakat a bírók arcába – ő is üt, ha átvitt értelemben is, csapást mér a bírák értelmére, ítéloképességére (τὴν διάνοιαν τῶν δικαστῶν ... πλήττει). Ahogyan erről már volt szó, az ütés szó (az ütés metafora) jelen van az *ek-pléxisz* szóban is. És azt is láttuk korábban, ahogyan ehhez az átvitt értelmű kifejezéshez mégis milyen erősen tapadnak az anyagi-fizikai hatásnak, az erőnek és erőszaknak a képei. Pseudo-Longinosz nyilvánvalóan tudatosan használja ki a két szó közötti kapcsolatot, vagyis amikor *pléxisz*ről és *plésszeim*ről beszél, akkor *ekpléxisz*re is gondol, és fordítva: az *ekpléxisz*t azért használhatja a szónoki beszéd vagy a költői mű elementáris, kvázi-materiális/fizikai hatásának megjelölésére, mert ott hallja benne az ütés jelentését, ennek közvetlen fizikai megjelenését vagy hatását – megtestesült metaforaként.⁴⁹ És a jól kivitelezett ütés *megrendítő*.

48 Ezek közül a beszélő affektív állapotának és a szórend felforgatásának (*ataxia*) tükörszerű kapcsolatát (ami másfelől a hallgató felindultságát eredményezi), említi PORTER, *The Sublime In Antiquity*, 126 és DE JONGE, *Ps.-Longinus on Ecstasy*, 157–158 is.

49 Vö. DE JONGE, *Ps.-Longinus on Ecstasy*, 158 (vö. a Szapphó nyelvének leírásához használt testies metaforákkal: 10. 1. és 3, valamint 10. 6 a szavakat „egymásba erőszakoló” [εἰς ἀλλήλας συμβιασάμενος], „megkínzó”, „keréketörő” [ἔβασάνισε] Homéroszról); és még de Jonge: „Ps.-Longinus citation of these words in a treatise on rhetorical ecstasy suggests a parallel between the ecstatic effects of deeds and the ecstatic effects of words.” Ennek a párhuzamnak pedig, ahogyan fent megmutattam, nyelvi motivációja (is) van.

4. Összegezés

Alighanem ebből a nyelvi kapcsolatból, Pszeudo-Longinosz etimologizáló és kritikai, vagyis költői hallásából érthető meg az, hogy a fenséges hatásának egyik mozzanatát, a nem-hermeneutikait, az affektívet, a pillanatnyit és intenzívet éppen ezzel a szóval, az *ekpléxisz*szel jelölte meg. Nyelvnek (vagy legalábbis a szónoki vagy rhapszódoszi vagy színházi előadásnak) és affektivitásnak ezt a metszéspontját persze már a korábbi hagyományban is gyakran nevezték meg ezzel a szóval, ahogyan ezt Gorgiasz, Platón és Arisztotelész példáján láttuk. Pszeudo-Longinosz a szövegek megrendítő hatásához az erő, erőszak és hatalom képzetét kapcsolja hozzá, és ezt a hatást erősebbnek tartja a meggyőzésnél (*peithein*) és a pusztá (esztétikai) tetszésnél (*kharisz*) (1. 4). Elemzésében a fenséges hatása – a villáméhoz hasonlóan – valami elemiként, ellenállhatatlanként mutatkozik meg; valamiféle materiális, fizikai hatáshoz áll közel. A költői és a szónoki *phantasztia* szembeállítása során azt tudjuk meg, hogy az *ekpléxiszt* eredményező költői vizualizáláshoz is hozzákapcsolódik a valóságosság, hitelességnek és így a referencialitásnak és praxiskötöttségnek a mozzanata. Másfelől pedig a szónoki beszéd céljaként megjelölt meggyőzésnek és az eleven ábrázolásnak is célja a megrendítés (15). A kezdeti szembeállítás instabillá válik. Hüpereidész és Démoszthenész összehasonlításából (34. 4) a villám-kép újbóli megjelenésén túl a *dünamisz* és a *deinotész* emelhető ki: ezek a fogalmak az erőt, hatalmat s ennek félelmetességét, rendkívüliségét, intenzitását hangsúlyozzák. Cicero és Démoszthenész összevetése során (12. 4–5) az athéni szónokhoz újfent a rendkívüli erő és hatásosság, sőt az erőszak (*μετὰ βίας*) képzete társul (a villám képével együtt). A Démoszthenészre jellemző fenség mindenekelőtt a nyelvi feszültséghez, sőt túlfeszítettséghez kapcsolódik. Ez az intenzitás főként az erős affektusok esetében, emocionálisan felfokozott nyelvezetben juthat érvényre, ott, ahol az *ekpléxisz* teljes hatóerejére szükség van. Ezen a helyen világossá válik, hogy az *ekpléxisz* nem egyike a szónok által a hallgatónak a maga oldalára állítása érdekében kiváltandó sajátos, helyzetfüggő affektusoknak, hanem valamiképpen a nyelvi hatás egészének intenzitására, megdöbbentő, felkavaró, megrendítő voltára – az igazi fenségesre – utal. Ez összhangban van azzal, hogy a szerző magát a fenségest sem köti valamely meghatározott *pathosz*hoz, hanem ez egyáltalán a nyelvi intenzitást, az intenzív hatást jelenti nála. Nyelv és affektivitás kapcsolatának különösen figyelemreméltó példáit kínálja a nem szemantikai, hanem szintaktikai alakzatoknak, vagyis a beszéd figuráinak tárgyalása. Itt mutatkozik meg a leglátványosabban az a kapcsolat, amelyet a szerző az affektusok és a nyelvi materialitás között feltár. A *hüperbatonok* hatásának tárgyalása során újra előkerül a fizikai erőszak képe (22. 3). Még érdekesebb azonban, hogy az itt szóba jövő hatáskapcsolatot nyelv és affektus között Pszeudo-Longinosz nem valamely referenciális vagy fenomenális

elemnek tulajdonítja, hanem magának a beszéd specifikus modalitásának, a beszéd (szó) határokat átlépő, a köznap vagy megszokott szórendet felforgató sajátosságának. Ami ezt a komplex hatást kiváltja, az a szórend felforgatásának, a mondatrendet mint rendet megtörő határátlépéseknek a váratlansága, kockázata és veszélyessége: ez eredményezi az *ekpléxiszt*. Pseudo-Longinosz fogalomhasználatának és elemző módszerének eredetisége mindenekelőtt abban van, ahogyan az affektív hatást kifejezetten és részletező elemzések révén szorosan a nyelv egészen apró komponenseihez, a szórend felforgatásához, sőt adott esetben a nyelvi hiányokhoz (*a-szündeta*) köti mint a nyelvi materialitás (másfelől éppenséggel a legteljesebb immaterialitás) nem fenomenális, de nagyon is hatékony mozzanataihoz. Ennek leglátványosabb példáját ugyancsak Démoszthenésznél találja meg *A fenséges* szerzője, s ezen a helyen (20. 2) az is világossá válik, hogy a megrendítés/megrendülés kvázi-fizikai, erőszakos hatásának kifejezésére használt szóban (*ek-pléxisz*) a szerzővel együtt hallanunk kell a megrendítő ütést is (*pléxisz*).